

A Study of the Performance of Non-Governmental Schools of the Second Pahlavi Period on the Formation of the Islamic Revolution of Iran (the Case: Ahmadiyya School of Isfahan)

Masood Katheri ¹

1. Associate professor, University of Isfahan, Isfahan, Iran and lecturer in Islamic Studies.
masoodkasiri@ltr.ui.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2024.04.23 Accepted: 20.24.10.19	Revolutions, regardless of their nature, have their roots in various contexts, most of which are formed over time. Since time is the central variable in every revolution, this phenomenon has a historical nature. No historical event is formed suddenly and without multiple contexts and factors. To accurately understand the reasons for the victory of the Islamic Revolution of Iran in 1979, we need to accept this historical mechanism. Given the presence of many role-players and activists of that era, examining their memories and analyzing the events from different angles can be helpful in understanding the nature of the revolution and the factors that contributed to its occurrence. The main purpose of this article is to examine the cultural performance of the Ahmadiyya School and its role in organizing the events leading to the Islamic Revolution. The research method is mainly based on oral documents and interviews with activists in this field. This research, which was conducted based on the study of the performance of one of the non-governmental schools in Isfahan, shows that the groundwork for changes based on Islamic teachings and the creation of a revolutionary spirit had begun at least 15 years before the Islamic Revolution by a section of the religious. Therefore, analyses that emphasize the role of foreign factors or clerical opportunism in the appropriation of the revolution do not seem very accurate and realistic.
Keywords	Islamic Revolution of Iran, Non-Governmental Schools, Pahlavi II, Isfahan, Ahmadiyya School.
Cite this article:	Katheri, Masood (2025). A Study of the Performance of Non-Governmental Schools of the Second Pahlavi Period on the Formation of the Islamic Revolution of Iran (the Case: Ahmadiyya School of Isfahan). <i>Islamic Revelation Studies</i> . 22 (2). 231-255. DOI: 10.22034/22.81.231
DOI:	https://doi.org/10.22034/22.81.231
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The Islamic Revolution of Iran, as a historical phenomenon, is rooted in numerous intellectual, cultural, and social contexts that developed over time. A precise understanding of this revolution necessitates an examination of historical mechanisms and the role of influential institutions in its formative process. Among the various analyses concerning the causes of the Revolution, some emphasize the role of external factors or the opportunism of the clergy, while other narratives point to cultural and educational contexts as pivotal factors. This article, focusing on the role of private (national) schools during the second Pahlavi era, particularly the Ahmadiéh School in Isfahan, seeks to explain how these institutions contributed to creating the intellectual and organizational groundwork for the Islamic Revolution.

Methodology

This research was conducted using a historical-social approach and the "Grounded Theory" method. The data primarily relies on oral history documents and in-depth interviews with the founders, teachers, and students of Ahmadiéh School, collected within the framework of the oral history project of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution, Isfahan Branch. Archival documents, including SAVAK reports and the charter of the Ahmadiéh Institute, were also used to complete and validate the data.

Discussion

The Ahmadiéh School, as a prominent example of national schools in Isfahan, was established in 1963 with the aim of countering the cultural policies of the Pahlavi regime and promoting Islamic teachings. The school began its activities with the support of religious scholars, particularly Ayatollah Khademi, and the written approval of Imam Khomeini. Ahmadiéh evolved beyond a mere educational institution into a hub for nurturing the young generation based on Islamic and revolutionary values. The school's performance can be examined in the following dimensions:

- **Educational and Pedagogical Activities:** Daily programs included morning ceremonies with Quran recitation, performing religious anthems, holding congregational prayers, and encouraging cultural activities. Furthermore, inviting prominent religious figures such as Morteza Motahhari, Mohammad-Taqi Ja'fari, and Ali-Akbar Parvaresh for lectures was influential in shaping the students' intellectual outlook.
- **Propagation Activities:** The Ahmadiéh Institute engaged in dispatching propagators to various regions of the country and distributing Imam Khomeini's treatises (resaleh), which contributed to the dissemination of revolutionary thought.
- **Confrontation with the Pahlavi Regime:** The school directly and indirectly opposed the secular values of the Pahlavi government, and for this reason, it was placed under SAVAK surveillance and control. SAVAK attempted to neutralize its activities through measures such as spreading rumors, dismissing managers, and seizing part of the school building.

Role of the Trained Personnel: Many teachers and students of Ahmadiéh School, such as Ali-Akbar Parvaresh, Abolhassan Badri, Hassan-Ali Zehtab, and Abbas Nabavi-

Manesh, played active roles in various stages of the Revolution and in the post-revolutionary period within political, cultural, and military spheres.

Conclusion

The examination of Ahmadiyeh School's performance demonstrates that private schools during the Pahlavi era, particularly those operating with a religious orientation, played a significant role in laying the groundwork for the Islamic Revolution. By training committed individuals well-versed in Islamic teachings, these schools became platforms for institutionalizing revolutionary thought and countering the official discourse of the government. The findings of this research corroborate that the Islamic Revolution was not a sudden phenomenon but rather the outcome of years of cultural, educational, and propagation activities by religious institutions like the Ahmadiyeh School. Furthermore, this study emphasizes the central role of internal factors and religious leadership in the formation of the Revolution and challenges narratives based on the primacy of external factors or the accidental nature of the Revolution. Finally, the case study of Ahmadiyeh School shows that examining informal educational institutions can illuminate hidden aspects of socio-political developments.

References

A) Books

- Abtahi, Seyed Alireza (2018). *Rud-e Zayandeh*. Isfahan: Espaneh.
- Anonymous (2010). *Khadem-e Shari'at: Ayatollah Seyed Hossein Khademi as Narrated by SAVAK Documents*. Tehran: Center for Historical Document Review, Ministry of Intelligence.
- Anonymous (2015). *Collected Articles of Khadem-e Shari'at*. Isfahan: Sadr Bazaar Seminary School.
- Anonymous (2004). *The Islamic Revolution as Narrated by SAVAK Documents; Isfahan Province*. Vol. 2. Tehran: Center for Historical Document Review, Ministry of Intelligence.
- Anonymous (2015). *Seyed Ali-Akbar Parvaresh as Narrated by Documents*. Vol. 2. Tehran: Center for Historical Document Review, Ministry of Intelligence.
- Taj, Akbar (2014). *Speaking Tongue; Speeches of Hojjat al-Islam wal-Muslemin Haj Sheikh Reza Nategh Esfahani*. Qom: Ansarian.
- Hafezi, Mostafa (n.d.). *Memoirs; Special Issue on Ali-Akbar Parvaresh*. Isfahan: Committee for Honoring Professor Seyed Ali-Akbar Parvaresh.
- Darabi, Ali (2009). *Political Flow-Mapping in Iran*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Center.
- Rostami, Mansour (2001). *Baqiyat al-Salehat or the Biography of Nategh Esfahani*. Kermanshah: Taq-e Bostan.
- Rocha, Guy (1989). *Social Changes*. Translated by Mansour Vosooghi. Tehran: Nashr-e Ney.
- Mozaffari, Ayat (2006). *Flow-Mapping in Contemporary Iran*. Qom: Islamic Research Center.
- Mokhtari Esfahani, Reza (2011). *Pain and Suffering; Memoirs of Reza Mir Mohammad Sadeghi*. Vol. 1. Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution.
- Mousavi Khomeini, Seyed Ruhollah (2014). *Sahifeh-ye Imam*. Vol. 1. 6th Ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Mehralizadeh, Mehdi (2009). *Oral History and the Life and Struggles of Ayatollah Khademi*. Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution.

- Mahdavi, Masleh al-Din (2007). *Isfahan; Dar al-Elm of the East, Religious Schools of Isfahan*. Edited by Mohammad Reza Nilforoushan. Isfahan: Municipal Cultural and Recreational Organization.

- Mahdavi, Moaz al-Din (1969). *Stories from Fifty Years*. Tehran: Vahid Printing House.

- B) Articles

- Rajai, Abdolmahdi (2009). "Modern Schools in Isfahan from the Beginning until Today." *Danesh-Nama Monthly*. No. 167-169. pp. 144-161.
- Anbarmoo, Fariborz and Colleagues (2014). "The Tudeh Party's Stance towards the Islamic Revolution of Iran based on Leftist (Tudeh Party) Documents." *Historical Perspective and Historiography*. No. 13. pp. 125-148.
- Mousavi, Seyed Mohammad Reza (2020). "The Causes of the Islamic Revolution of Iran: The Why and How." *Quarterly Journal of Political Sociology of the Islamic Revolution*. No. 1. pp. 27-49.

- C) Interviews

- Ahsani, Mounes (April 17, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Badri, Vajiehsadat (February 19, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Badri, Seyed Abolhassan (February 8, 2023). Firouzeh-ha Memories Collection. Isfahan: Archive of the Broadcasting Organization.
- Hafezi, Mostafa (November 13, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Hamidi, Akbar (April 15, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Zamani, Ahmad (n.d.). Pioneers of the Islamic Revolution. Archive of the House of Islamic Revolution and Wilayat.
- Zehtab, Hassan-Ali (April 14, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Shokouhandeh, Maryam (February 12, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Safaieyeh, Mohammad (January 30, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Tabatabaei, Mohammad Ali (February 25, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Zaheer al-Islam, Seyed Ali (May 10, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Amelian, Seyed Ahmad (June 10, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Atrian, Mehdi (June 13, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Karbasi, Mohsen (December 8, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Marjoui, Akbar (April 28, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Mirsaidi, Morteza (November 14, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Meshkat, Hossein (May 27, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Mousavi, Seyed Ahmad (n.d.). Pioneers of the Islamic Revolution. Isfahan: Archive of

the House of Islamic Revolution and Wilayat.

- Mirsaidi, Hossein (February 27, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Nileh, Malook (February 14, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Nourbakhsh, Seyed Hassan (April 6, 2018). Ali Gholi Agha Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Yahi, Zohre (January 1, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Yahi, Mohsen (January 28, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Yazdanbakhsh, Mohammad (December 8, 2017). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- **D) Films and Websites**
- Nategh Esfahani, Mohammad Reza (2015). Documentary *Khadem-e Shari'at*. Producer and Director: Ali Mosta'jaran. Isfahan: Archive of Sadr Bazaar Seminary School.
- Beheshtinejad, Hossein (2015). Documentary *Khadem-e Shari'at*. Producer and Director: Ali Mosta'jaran. Isfahan: Archive of Sadr Bazaar Seminary School.
- Text of Imam Musa Sadr's Speech at Ahmadiyeh Institute, Isfahan. Imam Musa Sadr Information Base: Imam_sadr.com
- Fatemeh Sokhanvat (2015). "Mojtaba Had Secrets with God, No One Knew What Was Inside Him." IMNA News Agency: imna.ir; May 9, 2015.
- Anonymous (n.d.). File of Martyr Mojtaba Kalahdoozan. ID Code 305. Archive for Preservation of Works and Dissemination of Sacred Defense Values, Seyed al-Zaman Corps of Isfahan Province.
- Naderi Nejad, Reyhaneh (June 23, 2020). How the Idea of National Schools Was Subverted: <https://farhikhtegandaily.com>

تقييم تأثير المدارس الأهلية في فترة البهلوي الثاني علي تحقيق الثورة الإسلامية الإيرانية (دراسة الحالة: مدرسة الأحمديّة في أصفهان)

مسعود كثيري^١

١. أستاذ مشارك في قسم التاريخ، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران وأستاذ في دروس المعارف الإسلامية.

masoodkasiri@litr.ui.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	إنّ الثورات علي اختلاف ماهياتها، تنشأ من خلفيات مختلفة، التي تشكّل معظمها عبر الزمان، وحيث أنّ في كل ثورة يعتبر الزمان عنصراً محورياً، فهذه الظاهرة ذات ماهية تاريخية. لا تحدث أي واقعة تاريخية فجأة ودون الخلفيات والعناصر العديدة، فمن أجل فهم دقيق لأسباب انتصار الثورة الإسلامية في إيران عام ١٩٧٩ نحتاج إلي قبول الآلية التاريخية هذه. نظراً إلي وجود العديد من المؤثرين والنشطاء في تلك الفترة، فإنّ دراسة مذكراتهم وتحليل الوقائع من مختلف الزوايا قد يساعد في فهم أعمق لماهية الثورة والعناصر المؤثرة علي حدوثها. إنّ هدف البحث الرئيسي هو دراسة الأداء الثقافي لمدرسة الأحمديّة ودورها في تنظيم الوقائع التي أدت إلي الثورة الإسلامية. يعتمد منهج الدراسة غالباً علي مراجعة الوثائق الشفوية والمقابلات مع الناشطين في هذا المجال. يظهر هذا البحث، الذي قد تمّ إجراؤها علي أساس أداء إحدى المدارس الأهلية في أصفهان، أنّ توفير الأرضية للتحوّلات القائمة علي التعاليم الإسلامية وخلق الروح الثورية قد بدأ من قبل بعض المتدينين، قبل ١٥ سنة علي الأقل من الثورة الإسلامية. بالتالي، فإنّ التحليلات التي تضحّم دور العوامل الأجنبية أو انتهازية رجال الدين في الاستحواذ علي الثورة لا تبدو دقيقة وواقعية.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/١٠/١٤	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٤/١٥	
الألفاظ المفتاحية	الثورة الإسلامية الإيرانية، المدارس الأهلية، البهلوي الثاني، أصفهان، مدرسة الأحمديّة.
الاقتباس:	كثيري، مسعود (١٤٤٧). تقييم تأثير المدارس الأهلية في فترة البهلوي الثاني علي تحقيق الثورة الإسلامية الإيرانية (دراسة الحالة: مدرسة الأحمديّة في أصفهان). مجلة دراسات الثورة الإسلامية. ٢٢ (٢). ٢٥٦ - ٢٣٧.
رمز DOI:	DOI: 10.22034/22.81.231 https://doi.org/10.22034/22.81.231
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۸۱

بررسی عملکرد مدارس غیر دولتی دوره پهلوی دوم بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران (مطالعه موردی مدرسه احمدیه اصفهان)

مسعود کشیری^۱

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران و مدرس دروس معارف اسلامی.

masoodkasiri@ltr.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۲۵۶ - ۲۳۷) تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸	انقلاب‌ها، صرف‌نظر از ماهیت‌شان، ریشه در بسترهای گوناگونی دارند که عمده آنها در طول زمان شکل می‌گیرند. از آنجا که زمان، متغیر محوری در هر انقلاب است، این پدیده ماهیتی تاریخی دارد. هیچ رویداد تاریخی به‌طور ناگهانی و بدون زمینه‌ها و عوامل متعدد شکل نمی‌گیرد. برای درک دقیق دلایل پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، نیازمند پذیرش همین سازوکار تاریخی هستیم. با توجه به حضور بسیاری از نقش‌افرینان و فعالان آن دوران، بررسی خاطرات ایشان و تحلیل رویدادها از زوایای مختلف می‌تواند در شناخت عمیق‌تر ماهیت انقلاب و عوامل مؤثر در وقوع آن راهگشا باشد. هدف اصلی این مقاله، بررسی عملکرد فرهنگی مدرسه احمدیه و نقش آن در سازمان‌دهی رویدادهای منجر به انقلاب اسلامی است. روش تحقیق عمدتاً بر مبنای مراجعه به اسناد شفاهی و مصاحبه با فعالان این حوزه استوار است. این پژوهش که بر اساس بررسی عملکرد یکی از مدارس غیردولتی در اصفهان انجام شده، نشان می‌دهد که زمینه‌سازی برای تغییرات مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ایجاد روحیه انقلابی، حداقل از ۱۵ سال قبل از انقلاب اسلامی توسط بخشی از مذهبی‌ها آغاز شده بود. بنابراین، تحلیل‌هایی که نقش عوامل بیگانه یا فرصت‌طلبی روحانیت در مصادره انقلاب را پررنگ می‌کنند، چندان دقیق و واقع‌بینانه به نظر نمی‌رسند.
واژگان کلیدی	انقلاب اسلامی ایران، مدارس غیر دولتی، پهلوی دوم، اصفهان، مدرسه احمدیه.
استناد:	کشیری، مسعود (۱۴۰۴). بررسی عملکرد مدارس غیر دولتی دوره پهلوی دوم بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران (مطالعه موردی مدرسه احمدیه اصفهان). <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i>. ۲۲ (۲). ۲۵۶ - ۲۳۷.
کد DOI:	DOI: 10.22034/22.81.231 https://doi.org/10.22034/22.81.231
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

جامعه‌شناسان دلایل و پیش‌زمینه‌های متعددی را برای وقوع انقلاب‌ها برشمرده و معتقدند تا زمانی که این عوامل محقق نشوند، انقلاب رخ نخواهد داد. برخی از این پیش‌زمینه‌ها عبارت‌اند از: نارضایتی گسترده در جامعه، وجود ساختارهای مؤثر در شکل‌گیری انقلاب، وحدت آرمان‌ها، و رواج روحیه انقلابی (روشه، ۱۳۶۸: ۲۳۰ - ۲۳۲). با این وجود، پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، بسیاری از صاحب‌نظران و جامعه‌شناسان را دچار حیرت و سردرگمی کرد. تحلیل‌های گوناگون و گاه متضادی در مورد ریشه‌ها و زمینه‌های بروز این انقلاب ارائه شده است. یکی از دلایل اصلی این سردرگمی، سقوط ناگهانی و سریع حکومت پهلوی در اوج اقتدار ظاهری آن بود. در آن زمان، به نظر می‌رسید که نه تنها بیشتر عوامل ذکرشده در بالا در جامعه قابل مشاهده نیستند، بلکه وضعیت اقتصادی و ثبات سیاسی نیز به ظاهر مطلوب بود.

از منظر اقتصادی، اگرچه بحران نفتی منجر به تورم شدیدی شده بود، اما شدت آن در مقایسه با منابع مالی ایران، آن‌قدر نبود که از کنترل خارج شود. البته نمی‌توان انکار کرد که این بحران به همراه فساد سیستمی، نارضایتی بخش‌هایی از جامعه را به همراه داشت. اما از نظر وجود ساختارهای مناسب، آرمان‌های مشترک و روحیه انقلابی، جامعه نشانه‌های آشکار و قابل رصدی از خود بروز نداده بود. به همین دلیل، جامعه‌شناسان انقلاب سال ۱۳۵۷ را متفاوت از سایر انقلاب‌ها دانسته و قادر به تطبیق قوانین عمومی حاکم بر انقلاب‌ها با آن نبودند (موسوی، ۱۳۹۹: ۴۸).

این مسئله باعث شد تا گروهی از جامعه‌شناسان، انقلاب اسلامی ایران را به‌عنوان نمونه‌ای برای بازنگری در نظریه‌های انقلاب بدانند، و گروهی دیگر برای توجیه آن به نظریات سطحی و متناقض روی آورند (که بحث در مورد آنها در این مقاله نمی‌گنجد).^۱ برخی نیز وقوع انقلاب را به کلی منکر شده و آن را صرفاً یک شورش کور می‌دانند که با تجمع اعتراضات گروه‌های مختلف و جریان‌ات سیاسی تحول‌خواه به نتیجه رسید. این عده معتقدند روحانیت با فرصت‌طلبی از این خیزش، بدون زمینه‌سازی قبلی و نقشی چندان مؤثر، از نارضایتی‌های موجود بهره‌برداری کرده است (مظفری: ۱۳۸۵، دارابی: ۱۳۸۸، علوی: ۱۳۷۹، عنبرمو و همکاران، ۱۳۹۳).

در مقابل، روایت دیگری نیز وجود دارد که نارضایتی از وضعیت فرهنگی، معنوی و سیاست‌های آموزشی حکومت را عامل اصلی انقلاب می‌داند. مقاله حاضر که بر اساس بررسی و تحلیل مصاحبه‌های انجام‌شده در مدرسه و مؤسسه ملی احمدیه اصفهان نوشته شده است، به‌دنبال نقد و بررسی یا اثبات این

^۱ <https://historydocuments.ir/?page=post&id=۳۸۵۸>

نظریات نیست؛ بلکه تلاش می‌کند تا با رویکردی تاریخی اجتماعی، تأثیر مدارس محلی در شکل‌گیری انقلاب، بررسی افکار و ایده‌های مطرح‌شده در مدارس ملی اصفهان و نقش معلمان و دانش‌آموزان این مدارس را واکاوی کند.

تاکنون صدها کتاب و مقاله در مورد دلایل انقلاب اسلامی و رهبری روحانیت نوشته شده است، اما درباره نقش مدارس ملی اصفهان و سازوکارهای حاکم بر آنها و همچنین نقش تفکرات اشاعه‌یافته در این مدارس در ایجاد و شکل‌گیری انقلاب، پژوهشی انجام نشده است. تنها پژوهش نزدیک به این موضوع، نوشتار کیمیا کشتی‌آرا و علیرضا ابطحی با عنوان «عملکرد مدارس جامعه تعلیمات اسلامی در شهر اصفهان» است که به بررسی چگونگی تأسیس و توصیف عملکرد این مدارس با تکیه بر اسناد و روش توصیفی - تحلیلی می‌پردازد؛ اما موضوع اصلی این مقاله در آن مورد توجه نبوده است.

چند سالی است که پروژه‌های زمان‌بر در قالب تاریخ شفاهی با هدف ثبت تجربه زیسته فعالان عرصه آموزش غیردولتی اصفهان و نقش آنان در مبارزات علیه حکومت پهلوی آغاز شده است. انجام ساعت‌ها مصاحبه با مؤسسان، مؤثران و محصلین این مدارس توسط دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی واحد اصفهان، امکان ارائه رویکردی جدید در تحلیل ریشه‌های انقلاب را فراهم می‌کند. امید است پژوهشگران بعدی بتوانند با ادامه این مسیر، به رمزگشایی از برخی ابعاد این انقلاب منحصربه‌فرد بپردازند. در این پژوهش، اگرچه تلاش می‌شود از مبانی نظری جامعه‌شناسان انقلاب بهره گرفته شود، اما به دلیل نوع مطالعه و بازگشایی درپچه‌ای جدید برای پژوهش‌های آینده، از چارچوب‌های از پیش تعیین شده دوری شده و رویکردی مبتنی بر نظریه زمینه‌ای «گراندد تئوری» اتخاذ می‌شود.

دلایل تأسیس و ارکان مدرسه

پس از تأسیس مدارس نوین توسط میرزا حسن رشیدی، که تحولی در نظام آموزشی سنتی ایران ایجاد کرد، اهمیت آموزش و پرورش به سبک جدید برای دولت و مردم آشکار شد. این امر منجر به ساخت مدارس متعددی در سراسر کشور، با عناوین دولتی و مردمی گردید (رجایی، ۱۳۸۸: ۱۴۴). شهر اصفهان که از دوران مشروطه پیشگام تأسیس مدارس نوین بود نیز از سال ۱۳۳۲ شمسی به بعد تلاش کرد تا با شناسایی زمین‌های وقفی و قبرستان‌های متروکه (مهدوی، ۱۳۴۸: ۲۸۲)، زمین لازم برای ساخت مدارس هم‌چون دبیرستان صدیق اعلم را فراهم کند (حافظی، د. م. ج. ۱، کد ۱۷۰۰۰۲۵۸۸۰۰۱).

در این دوران، علاوه بر مدارس دولتی، مدارس ملی نیز توسط خیرین در شهرها و مناطق مختلف تأسیس می‌شدند. این مدارس با هدف پیاده‌سازی افکار و اندیشه‌های بنیان و اداره‌کنندگان خود فعالیت می‌کردند.

یکی از مهم‌ترین این مدارس در شهر اصفهان، مدرسه و مؤسسه احمدیه بود که نقش پررنگ و انکارناپذیری در پیروزی انقلاب و کادرسازی نیروهای انقلابی داشت. ایده تأسیس مدرسه احمدیه از مرداد ۱۳۴۲ شکل گرفت. یکی از مؤسسين آن، انگیزه تأسیس مدرسه را برگرفته از اقدامات مشابه در سایر شهرها دانسته و چنین می‌گوید:

پس از آزادی از زندان ساواک، جمعی از وعاظ به دیدار آمدند. به آنها گفتم اکنون که دستگاه جبار اجازه بیان حقایق و ارشاد مردم را نمی‌دهد، لازم است مدرسه ملی تأسیس کنیم و از همان راهی که آنان نوجوانان را بی‌دین کرده‌اند، ما نوجوانان را متدین تربیت کنیم (رستمی، ۱۳۸۰: ۱۴۲).

سایر وعاظ اصفهان نیز با این پیشنهاد موافقت کردند و آیت‌الله خادمی نیز حمایت خود را اعلام نمود (نوربخش، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۳۶۸۸۰۰۲). حدود یک سال بعد، پیشنهاد ساخت مدارس ملی مذهبی در اصفهان عملیاتی شد (مختاری اصفهانی، ۱۳۹۰: ۵۲) و تصمیم گرفته شد که به نیت چهارده معصوم، چهارده مدرسه ملی و دینی در اصفهان ساخته شود (تاج، ۱۳۹۳: ۳۵). به تدریج، ایده ساخت یک مدرسه مذهبی به پیشنهاد تأسیس مؤسسه دینی چهارده معصوم تبدیل شد و به این ترتیب، کاروان‌سرای ماست‌بندی در زیر بازارچه بیدآباد، به‌عنوان زمین اولین مدرسه به نام «احمدیه» قولنامه و سپس وقف گردید (ناطق اصفهانی، ۱۳۹۴).

اعضای هیئت مؤسس عبارت بودند از: آیت‌الله خادمی (مقام نظارت شرعی تشکیلات)، سید جمال‌الدین صهری (مدیرعامل)، مهدی مظاهری (معاون)، غلامرضا فیروزیان (منشی جلسات)، محمدرضا ناطق (سرپرست کتابخانه)، محمدحسین منصورزاده (بازرس) و میرزاحسن کلاهدوزان (مقام نظارت مالی تشکیلات). علاوه بر آیت‌الله خادمی، تعدادی از وعاظ و یکی از تجار بازار نیز در هیئت مؤسس حضور داشتند تا به بازاریان اطمینان دهند که پول‌هایشان به درستی صرف خواهد شد (ابطحی، ۱۳۹۷: ۱۹۵). همچنین آیت‌الله خادمی به نمایندگی از آیت‌الله خمینی، وجوهات را برای این کار هزینه کرد (مهرعلیزاده، ۱۳۸۸: ۱۲۱). پس از مدت کوتاهی و تحت تأثیر سخنرانی امام موسی صدر، اساس‌نامه تشکیلات دینی و علمی چهارده معصوم علیه السلام در ۷ دی ۱۳۴۴ تصویب شد (متن سخنرانی امام موسی صدر در مؤسسه احمدیه اصفهان، پایگاه اطلاع‌رسانی امام موسی صدر: Imam - sadr.com).

در بخشی از اساس‌نامه، هدف از این تشکیلات، ارتقای سطح دانش عمومی، آشنا کردن نسل جوان با مبانی دینی و برنامه‌های مترقی اسلام، تقویت عواطف اخلاقی و مذهبی و پاسخگویی به شبهات مخالفان اسلام عنوان شده بود. از دیگر اهداف مؤسسه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: آموزش و

تحصیل در دوره‌های ابتدایی، متوسطه و شبانه، نقش تبلیغی و دعوت از شخصیت‌های برجسته برای بهره‌مندی جوانان اصفهانی از سخنان عالمانه، اعزام روحانیون به سایر مناطق کشور برای تبلیغ و فعالیت‌های ترویجی، و همچنین ایجاد کتابخانه و سالن احمدیه که مرکزی برای تجمعات و جلسات مذهبی و روشنگرانه بود (بهشتی‌نژاد، ۱۳۹۴).

سرانجام، موقوفه احمدیه در ۶ آذر ۱۳۴۴، هم‌زمان با جشن ولادت امام حسین (علیه السلام)، افتتاح شد. این مجموعه که در ابتدا با نام «مؤسسه دینی و علمی چهارده معصوم» شناخته می‌شد، اولین بنای آن به نام پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، «احمدیه» نام گرفت. با کمک مردم و روحانیون، مجموعه احمدیه که شامل مدرسه، کتابخانه و سالن سخنرانی بود، در طی سه سال تکمیل گردید (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۱۹ - ۱۸).

منابع مالی مدرسه و مؤسسه

هرچند پیش‌بینی شده بود که بخش عمده‌ای از هزینه‌های مدرسه از طریق دریافت شهریه از دانش‌آموزان تأمین شود (حافظی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۵۸۸۰۰۲)، اما برای خرید زمین، احداث اولیه ساختمان و گسترش فعالیت‌های تبلیغی، به منابع مالی بیشتری نیاز بود. نحوه تأمین این منابع مالی باید به گونه‌ای می‌بود که تعهدی برای پرداخت‌کنندگان ایجاد نکند و مدرسه بتواند استقلال خود را حفظ نماید. به همین منظور، استفاده از منابع عمومی و کمک‌های خرد مردمی به‌عنوان اولین راه تأمین مالی در نظر گرفته شد. در این راستا، «قبوضی به نام مدرسه احمدیه، با تصویر گنبد بارگاه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) چاپ شد. سید مهدی نحوی به جلسات روضه می‌رفت و قبض‌ها را میان مردم توزیع می‌کرد. بر روی قبض‌ها شماره حساب بانک ملی، شعبه خیابان محمدرضا شاه، درج شده بود. در ماه رمضان همان سال، مهدی مظاهری مراسم دعای ابوحمزه داشت. او در خلال دعا، مردم را به خرید قبض‌ها و کمک به ساخت مدرسه تشویق می‌کرد. مهندس عبدالعلی مصحف تحت تأثیر سخنان آقای مظاهری قرار گرفت و اعلام کرد که خانه مسکونی‌اش را برای کمک به ساختمان احمدیه تقدیم می‌کند. وقتی به او گفته شد که به خانه نیاز دارد، پیشنهاد شد که خانه را قیمت‌گذاری کرده و مبلغ آن را به تدریج پرداخت کند که او نیز پذیرفت» (تاج، ۱۳۹۳: ۲۱۲).

علاوه بر این، حاج آقا فخرالدین کلباسی، شیخ غلام‌رضا فیروزیان، منصورزاده و صفوی قمی نیز بر روی منبرها، مردم را به کمک برای احداث ساختمان مدرسه تشویق می‌کردند. قبوض جمع‌آوری کمک برای ساختمان مدرسه، علاوه بر منبرهای وعظ اصفهان، در استان‌های خوزستان، کرمان، بندرعباس و همچنین شهر نائین توزیع شد. شیخ محمدتقی فلسفی نیز در مسجد ارک تهران منبر رفت و پس از شرح

اهداف والای وعاظ اصفهان، نامه آیت‌الله خمینی و سپس نامه آیت‌الله گلپایگانی را قرائت کرد. حاج سید جمال‌الدین صهری که رئیس وعاظ اصفهان بود و در ایام محرم و صفر در خوزستان منبر می‌رفت، تعدادی از قبوض را به خوزستان برد و از این طریق نیز مبلغ قابل توجهی جمع‌آوری شد. از این طریق، کمک شایانی برای احداث ساختمان احمدیه فراهم گردید.

اما تمامی منابع مالی مؤسسه از این طریق تأمین نمی‌شد؛ بلکه برخی از علما نیز بخشی از وجوهات شرعی را به این امر اختصاص دادند. از آنجا که آیت‌الله خمینی اغلب مسائل اصفهان را به آیت‌الله خادمی ارجاع می‌داد، ایشان به نمایندگی از آیت‌الله خمینی، وجوهات را دریافت و در محل‌های تعیین‌شده هزینه می‌کرد (مهرعلیزاده، ۱۳۸۷: ۱۲۱). علاوه بر این، برخی از بازاریان نیز که همواره در امور خیریه پیشگام بودند، هزینه بسیاری از فعالیت‌های تبلیغی، مانند دعوت از سخنرانان مشهور آن زمان که در مؤسسه احمدیه انجام می‌شد را پرداخت می‌کردند (زهتاب، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۶۴۸۸۰۰۱).

عملکرد آموزشی و تبلیغی مدرسه

مؤسسه و مدرسه احمدیه، علاوه بر فعالیت‌های آموزشی، فعالیت‌های متنوع دیگری را نیز دنبال می‌کردند که هم به نوعی تقابل با تبلیغات گروه‌های غیرشیعه مانند بهائیان بود و هم تا حد زیادی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی حکومت پهلوی را به چالش می‌کشید. این نوع عملکرد باعث شد تا مؤسسه به تدریج در میان گروه‌های مختلف مردم جای خود را باز کند و مدرسه احمدیه به‌عنوان یکی از دبیرستان‌های شاخص اصفهان شناخته شود. البته شهرت این مدرسه بیشتر به دلیل فضای تربیتی و مذهبی آن بود تا رتبه بالای علمی؛ به همین دلیل، خانواده‌های متدین، مدرسه احمدیه را برای تحصیل فرزندانشان انتخاب می‌کردند (طباطبایی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۵۸۸۰۰۱). یکی از معیارهای اصلی مدرسه برای پذیرش دانش‌آموزان، مذهبی بودن خانواده‌ها بود. نظام تربیتی و پرورشی حاکم بر احمدیه، به شهرت مدرسه کمک شایانی می‌کرد؛ به‌طوری که خانواده‌های دانش‌آموزان با وجود پرداخت شهریه، ترجیح می‌دادند فرزندان خود را به این مدرسه بفرستند و از تحصیل آنها در مدارس دولتی خودداری می‌کردند (حافظی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۵۸۸۰۰۲). همچنین، معلمان مدرسه نیز با اهداف آن همسو بودند (زهتاب، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۶۴۸۸۰۰۱).

دانش‌آموزان در مدرسه احمدیه فقط به تحصیل یا انجام کارهای فرهنگی و پرورشی محدود نمی‌شدند، بلکه در واقع در این مدرسه زندگی می‌کردند. برنامه‌های روزانه مدرسه معمولاً با مراسم صبحگاه و تلاوت قرآن آغاز می‌شد، که در کمتر مدرسه‌ای انجام می‌گرفت (تائبی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۰۸۸۰۰۱).

آقای شکوهنده، قاریان خوش‌صدا را انتخاب می‌کرد و هر روز، یکی از آنها به قرائت قرآن می‌پرداخت. گروه سرود نیز با هدایت آقای پرورش، سرودهای مذهبی اجرا می‌کرد. گاهی نیز آقای بدری در صف صبحگاه سخنرانی می‌کرد و سپس دانش‌آموزان راهی کلاس‌های خود می‌شدند. برای تشویق دانش‌آموزان ممتاز، یک روز خاص در نظر گرفته شده بود که در آن روز، ساعت دوازده دانش‌آموزان در صف می‌ایستادند و از هدایایی همچون نهج‌البلاغه، قرآن، دیوان حافظ و سعدی، مثنوی و شاهنامه فردوسی که بر روی میز چیده شده بود، به آنها اهدا می‌شد (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۹۳۸۸۰۰۳). با تشویق به انجام فعالیت‌های فرهنگی، مدرسه به پایگاهی برای گروه‌های فعال تبدیل شده بود. آقای پرورش برای گروه‌ها برنامه‌ریزی می‌کرد و اعضای گروه‌ها از صبح تا شب به فعالیت می‌پرداختند. همین تلاش‌ها، انگیزه و امیدی را در دانش‌آموزان ایجاد می‌کرد. همچنین در مناسبت‌های مذهبی جشن برگزار می‌کردند و دانش‌آموزان تئاترها و نمایش‌های انتقادی اجرا می‌کردند (عاملیان، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۷۹۸۸۰۰۱).

شرکت دانش‌آموزان در مراسم‌های مذهبی خارج از مدرسه نیز معمول بود و گاهی اگر عالمی فوت می‌کرد، دانش‌آموزان را به مراسم ختم او می‌بردند، چراکه معتقد بودند این کار برای رشد معنوی بچه‌ها مؤثر است. انجام مراسم مذهبی در مدرسه نیز رایج بود و نماز جماعت به امامت آیت‌الله سید اسماعیل هاشمی برگزار می‌شد. به گفته یکی از دانش‌آموزان:

عباس نبوی‌منش، مکبر بود. آیت‌الله هاشمی، گاهی بعد از نماز، مختصر مسئله‌ای هم می‌گفت. در آن سن، مجتهد بودنش برایمان ملاک نبود؛ خوب‌بودنش جذبه‌مان می‌کرد. دوست‌داشتنی بود. صدای آرام، خوش‌رویی و آراستگی‌شان علاقه‌مندمان می‌کرد (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۶۸۸۰۰۲).

تمامی فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی مؤسسين، تنها در داخل مدرسه انجام نمی‌گرفت، بلکه جنبه‌های تبلیغی خارج از مدرسه نیز به‌طور جدی مدنظر مدیران مدرسه بود. با وجود کارشکنی‌های ساواک، آیت‌الله خادمی همچنان مصمم به اعزام مبلغ به دورترین مناطق کشور بود. طلاب را در موقعیت‌های مختلف به شهرها و روستاها می‌فرستادند و با هدف افزایش تعداد مقلدین امام خمینی، رساله‌های ایشان را توزیع می‌کردند. گستره فعالیت مذهبی و اعزام مبلغ تنها محدود به استان اصفهان و شهرها و استان‌های هم‌جوار نبود، بلکه دورترین نقاط کشور را نیز در بر می‌گرفت و حتی مناطقی مانند جزیره قشم نیز از نظر دور نماند.

اگرچه مدرسه پسرانه بود، اما فعالیت‌های مؤسسه تنها به آقایان محدود نمی‌شد. در بسیاری از مواقع

خاص، به‌ویژه در تابستان‌ها، تلاش می‌شد تا با دعوت از مدرسان مذهبی خانم، مانند خانم عسکری و خانم بحرینیان، جلسات تفسیر موضوعی قرآن و جلسات عمومی مذهبی برگزار شود تا حضور بانوان در فعالیت‌های فرهنگی مدرسه و مؤسسه بیشتر به چشم بیاید (نیلیه، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۲۸۸۰۰۴).

نقش امام خمینی و اقدامات ساواک:

با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین اهداف تأسیس مدرسه و مؤسسه احمدیه، توسعه فرهنگ اسلامی و مبارزه با ارزش‌های ضد اسلامی بود، نقش علما، به‌ویژه معدود علمایی که در این حوزه‌ها فعال بودند، بسیار پررنگ و قابل توجه بود. شواهد نشان می‌دهد که از ابتدای کار، مؤسسان مدرسه، نظر آیت‌الله خمینی را در این مورد جویا شده بودند. ایشان نیز ضمن پرهیز از حضور مستقیم برای جلوگیری از ایجاد حساسیت در دستگاه امنیتی رژیم پهلوی، انجام این کار را تشویق نموده و حتی بعداً حاضر به حمایت کتبی هم شدند. به پیشنهاد شیخ‌رضا ناطق، برای جلب حمایت مردم اصفهان از این حرکت، قرار شد از آیت‌الله خمینی برای این کار تأییدیه دریافت کنند. به همین منظور، آقایان ناطق و فیروزیان به قم رفته و نظر کتبی ایشان را درباره تأسیس مدرسه ملی درخواست کردند. آیت‌الله خمینی نیز با استقبال از این اقدام، در تاریخ ۲ مرداد ۱۳۴۳ نامه‌ای به آیت‌الله سید حسین خادمی نوشته و از ایشان و سایر دست‌اندرکاران تشکر کردند. این دستخط، تا حد زیادی موجب پیشرفت در امور مدرسه احمدیه شد (رستمی، ۱۳۸۰: ۱۴۲) و طبق گزارش ساواک، تنها چند روز بعد از این نامه، کلنگ احداث آن به زمین زده شد (بی‌نام، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

در قسمتی از این نامه آمده است:

... در این موقع حساس که سیل بنیان‌کن بی‌دینی، کشورهای اسلامی و جوانان ما را در مخاطره قرار داده و فرهنگ‌های ما نمی‌توانند جبران آن را نمایند و از تربیت صحیح هماهنگ با تعلیم، غافل یا متغافل هستند، وجود این نحو تأسیسات از بارزترین خدمات به اسلام است (موسوی خمینی، ۱۳۹۳: ۳۵۸).

با وجود تمام این ملاحظات، به تدریج فعالیت‌های این‌چنینی باعث ایجاد حساسیت و اقدام متقابل ساواک شد (بهشتی‌نژاد، ۱۳۹۴). فعالیت‌های گوناگون مدرسه و مؤسسه احمدیه موجب شد تا در اوایل دهه پنجاه، ساواک به سرهنگ زاهدی، مدیرکل اوقاف، دستور دهد مدرسه احمدیه و فعالین آن را زیر نظر گرفته و کنترل کند تا اقدامی خلاف مصالح کشور و سلطنت انجام ندهند. گزارش‌های متعدد ساواک از وضعیت مدرسه و اقدامات مؤسسان و اداره‌کنندگان مؤسسه، به خوبی مؤید این ادعا است. در بخشی از

یکی از گزارش‌های ساواک، در مورد مدیران مدرسه آمده است:

... با توجه به کشف فعالیت‌های مضره اخیر دانش‌آموزان، دبیران و رئیس این دبیرستان بررسی شدند. مشخص گردید کادر آموزشی و به‌ویژه رئیس این دبیرستان از افراد مذهبی متعصب است. وی با عدم آموزش و آشنایی دانش‌آموزان به مسائل ملی و میهنی، موجبات فعالیت مضره را فراهم می‌کند. نسبت به پراکندگی دبیران دبیرستان اقدام و به تدریج این محیط آلوده پاک گردد (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۱۸).

ساواک برای بی‌اثر کردن اقدامات و فعالیت‌های مؤسسه احمدیه، دست به طراحی یک سری اقدامات متقابل زد و در راستای همین طرح، موارد زیر را به اجرا گذاشت:

- ایجاد شایعه درباره ارتباط مسئولان مؤسسه با سازمان امنیت؛
- ایجاد شایعه درباره صرف مبالغ جمع‌آوری شده از طرف خیران و مردم، در مصارف غیرمقرر و نامربوط به وظایف مؤسسه؛
- ایجاد دوستی و نزدیکی با برخی واعظان و سخنرانان مؤسسه و ترغیب آنها به عدم مخالفت با دستگاه و خودداری از افشاگری درباره مفاسد رژیم و دعاگویی برای شاه روی منابر و جلسات وعظ و سخنرانی؛
- تشدید اختلاف بین فعالان در مؤسسه، با استفاده از ضعف‌ها و اختلافات جزئی (بی‌نام، ۱۳۸۰: ۱۵۲ - ۱۵۱).

به دنبال این اقدامات، دستگاه رسانه‌ای ساواک موفق به ایجاد اختلاف‌های کوچکی میان فعالان شد. از جمله گزارش‌هایی به آیت‌الله خمینی رسید مبنی بر اینکه حاج حسین خادمی در بعضی امور و مؤسسات مشکوک که افراد مسئله‌دار در آن حضور دارند، دخالت کرده و این کار بعضی را نگران کرده است. همچنین شایعه شد که مسئولان مدرسه با دستگاه حکومت ارتباط دارند و کمک‌های مالی مردم، صرف کارهای دیگر می‌شود. علاوه بر این، به سالن مدرسه احمدیه و افرادی که در آن دخالت دارند، اشاره شد و اضافه کردند که اهداف مؤسسه به سمت رژیم متمایل شده است و برخی از طلاب بر روی منبر برای «ذات اقدس شاهنشاه آریامهر» دعا می‌کنند. این گزارش‌ها که احتمالاً منابع آن خود سازمان امنیت بود، باعث شد تا آیت‌الله خمینی به منظور رفع نگرانی و خنثی کردن اقدامات ساواک، نامه‌ای خطاب به آیت‌الله خادمی نوشته و ضمن اظهار نگرانی، برای احتیاط در امور مؤسسه تذکر دهد و آیت‌الله خادمی را از دخالت در برخی امور برحذر دارد؛ اما با این وجود، آیت‌الله خادمی همچنان مورد اعتماد آیت‌الله خمینی بود تا حدی که شهریه طلاب به نیابت از ایشان، توسط آیت‌الله خادمی پرداخت می‌شد و عده‌ای از طلاب و وعظی که از طرف هیئت احمدیه به دهات اطراف جهت وعظ می‌رفتند و همچنین

مؤسسين هيئت احمديه در اصفهان، در جمع‌آوری وجوه مزبور سهم داشتند. نهايتاً پيگيري‌ها و اقدامات ساواک باعث شد تا در پايان سال تحصيلی ۵۴ - ۱۳۵۳، حجت‌الاسلام بدری از رياست مدرسه برکنار و آقای پرورش هم به يکی از هنرستان‌های اصفهان منتقل شود (بدری، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۳۴۸۸۰۰۱). ساختمان مدرسه احمديه نيز به بهانه دستور شاه مبنی بر انحلال مدارس ملی، به تصرف آموزش و پرورش درآمد. هرچند اين تصرف مورد اعتراض واقفين واقع شد و آنها مدعی بودند که يک قسمت حياط متعلق به حوزه علميه و قسمت ديگر دبیرستان است (تاج، ۱۳۹۳: ۲۲۲). سرانجام، با تلاش و پيگيري‌ها، قسمتی از مدرسه که شامل کتابخانه، سالن و بخشی از حياط بود، به اسم حوزه برای مؤسسه احمديه باقی ماند و قسمتی از حياط و کلاس‌ها هم که به تصرف دولت درآمده بود (رستمی، ۱۳۸۰: ۸۵)، به آموزش و پرورش اجاره داده شد. مدير جديد که زير نظر آموزش و پرورش فعاليت می‌کرد، گرچه از دستگاه امنيت حرف‌شنوی داشت، اما متوليان مخفيانه با او هماهنگی می‌کردند و برخی معلمان سابق در جای خود باقی ماندند (طباطبائی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۵۸۸۰۰۱).

نقش مدرسه در انقلاب

بررسی ترکیب اعضای مدیران و دبیران و فارغ التحصيلان اين مدرسه نشانگر وجود نقش فعال برخی از آنان در عرصه‌های مختلف آموزش دينی و پرورش روح انقلابی در ميان دانش‌آموزان و حضور در پيشبرد مراحل مختلف انقلاب و حتی عرصه‌های مدیریت پس از آن می‌باشد. بررسی سوابق انقلابی گروهی از مؤسسين و معلمان اين مدارس نشان می‌دهد که در مبارزات انقلاب و عرصه مدیریت پس از آن نقش زیادی داشته‌اند. برخی از معروف‌ترین چهره‌های سياسی و فرهنگي اصفهان که در عرصه‌های مختلف پس از انقلاب حضور مؤثری در سطوح داشتند، از جمله مدرسين و دانش‌آموزان اين مدرسه بودند. يکی از مدیران، ابوالحسن بدری، که فارغ التحصيل رشته زبان و ادبيات فارسی از دانشگاه اصفهان بود (بدری، مجموعه خاطرات فيروزه‌ای)، هم روحانی و خطيب و پيش‌نماز، و هم مدير و معلم بود و هم دينی و قرآن و هم فلسفه و ادبيات درس می‌داد (بدری، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۳۴۸۸۰۰۱)، در سال ۱۳۴۵، به پيشنهاده آقای منصورزاده، مجوز تأسیس مدرسه احمديه را گرفت. با پايان ساخت احمديه، دوره نه‌ساله مدیریتش آغاز شد و معلمان احمديه عموماً پس از تأييد آيت‌الله خادمی و ابوالحسن بدری وارد مدرسه می‌شدند. در سال ۱۳۵۴، ساواک که مدت‌ها فعاليت‌های مدير مدرسه را زير نظر داشت، او را برکنار کرد. البته ايشان بعد از برکناری هم ارتباطش را با مدرسه و دانش‌آموزان حفظ کرد و همچنان در کتابخانه مدرسه احمديه فعاليت سياسی می‌کرد؛ تا جایی که ساواک در گزارش‌هایش، از بدری به‌عنوان فردی افراطی که جوانان را منحرف می‌کند ياد کرد (بی‌نام، ۱۳۸۳: ۴۱۱).

در حوادث انقلاب، روز ۲۳ دی ۱۳۵۶، او و عده‌ای از روحانیان به دلیل انتشار مقاله توهین‌آمیز در روزنامه اطلاعات، در منزل آیت‌الله خادمی جمع شدند و برای تعطیلی نمازهای جماعت و منبرها گفت‌وگو کردند (بی‌نام، ۱۳۸۳: ۱۶۴). آن روزها با علمای بسیاری تماس گرفته، آنها را به تحصن و مبارزه دعوت کرد. همچنین، از آنها خواست تا کلاس‌های درس و نمازهای جماعت را تعطیل کنند (بی‌نام، ۱۳۸۰: ۳۲۴ و ۳۲۵). در روزهای تحصن، برای مردم منبر می‌رفت و گاهی درباره تفاوت مرجعیت و رهبری جامعه حرف می‌زد و به‌عنوان سخنگوی آیت‌الله خادمی، با نشریات مختلف از جمله خبرگزاری یونایتدپرس آمریکا، (بدری، مجموعه خاطرات فیروزه‌ای) مصاحبه می‌کرد. بعد از پیروزی انقلاب، در ارگان‌های مختلف مشغول خدمت شد. مدتی مدیر اداره اوقاف بود و مدتی هم مدیر سازمان حج و زیارت اصفهان (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۹۳۸۸۰۰۴). سال ۱۳۶۳ مدرسه نفیسه را برای تعلیم علوم حوزوی، ویژه بانوان تأسیس کرد و ریاست آن را به عهده گرفت. مدرسه نزدیک منزل آیت‌الله خادمی بود و متولیان آن، همان متولیان مؤسسه احمدیه بودند. هنوز هم این مدرسه پابرجاست (مهدوی، ۱۳۸۶: ۳۱۰).

یکی دیگر از افراد شاخص مدرسه که هم در پیروزی انقلاب و هم پس از آن نقش زیادی را در ابعاد مختلف بازی نمود، علی‌اکبر پرورش بود. او در جایگاه معاونت مدرسه، بعد تربیتی دانش‌آموزان را با فعالیت‌های ویژه، کاملاً در مسیر تربیت اسلامی پیش می‌برد. تسلط ویژه او به شعر و مثل و زبان فارسی، سبب شده بود صبحگاه‌های خلاقانه‌ای اجرا کند. هر روز صبح، برای دانش‌آموزان شعر و قرآن می‌خواند و نصیحت می‌کرد (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۶۸۸۰۰۱). او هم‌زمان دبیر مدرسه حکیم‌سنایی هم بود و در مساجد مختلف نیز کلاس‌هایی همچون تفسیر قرآن و نهج‌البلاغه تشکیل می‌داد. وی از طریق ارتباط با افرادی مانند دکتر بهشتی، در سازمان‌دهی مردم و به‌خصوص جوانان در تشکلهای فرهنگی و نظامی، نقش بسزایی داشت (حافظی، ۳۹ - ۳۸).

سخنرانی پرشور او در شب ۹ فروردین ۱۳۵۷، در مراسم چهل‌م شهدای تبریز، شروع اجتماعات بزرگ اصفهان در اوج تحرکات انقلابی بود. تشکیلات انقلابی دانش‌آموزی و دانشجویی و معلمان، در کنار هم و با راهنمایی‌های او، در مسیری حرکت می‌کرد که امام خمینی را به‌عنوان پیشوا برمی‌گزید. این هم‌سویی، در مرداد ۱۳۵۷، سیل دانش‌آموزان و دانشجویان را به سمت منزل آیت‌الله خادمی روانه کرد. سخنرانی آتشین استاد پرورش در این تحصن، با عنوان «استضعاف و مستضعفین»، باعث شور انقلابی در میان مردم شد و بالاخره در شب پنجم رمضان، او را دستگیر و زندانی کردند؛ اما این دستگیری زیاد طول نکشید. راهپیمایی‌های هرروزه شاگردان پرورش با شعار «پیام ما به ارتش، آزادی پرورش»، سبب شد تا سرانجام در آبان، با تدبیر آیت‌الله بهشتی، با کفالت از زندان آزاد شود (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۲۰۱ و ۲۰۴). پس از

انقلاب نماینده مردم اصفهان در خبرگان قانون اساسی شد. در سال ۱۳۵۹ نماینده مردم اصفهان در مجلس شورای اسلامی و نایب‌رئیس مجلس شد. با شروع جنگ، به نمایندگی از مجلس، در شورای عالی دفاع شرکت می‌کرد. در ماجرای عدم کفایت سیاسی بنی‌صدر، تلاش کرد تا مجلس را یکدست کند. سه دوره نماینده مردم اصفهان در مجلس شورای اسلامی بود. از سال ۱۳۶۰، به‌عنوان وزیر آموزش و پرورش در دو کابینه محمدعلی رجایی و آیت‌الله خامنه‌ای کار کرد.

یکی دیگر از معلمان برجسته و مؤثر مدرسه، حسنعلی زهتاب بود. او ابتدا در جلسه‌های تفسیر آیت‌الله طالقانی در مسجد هدایت تهران شرکت می‌کرد و در همان زمان با فخرالدین حجازی آشنا شد. پس از زندانی شدن آیت‌الله طالقانی، جلسات تفسیر محمدتقی شریعتی را در حسینیه ارشاد دنبال کرد. در عاشورای سال ۱۳۴۲، زهتاب به همراه حاج‌مهدی عراقی در دانشگاه تهران سخنرانی آتشی‌گریز کرد و عکس امام را در دست داشت. پس از آن به اصفهان و مدرسه احمدیه آمد و در کنار پرورش از معلمان فعال و انقلابی محسوب می‌شد. او و سایر معلمان انقلابی مدرسه، فکر و ذهن بچه‌ها را برای فعالیت در راه انقلاب آماده می‌کردند و آنان را به کانون تربیتی جهان اسلام راهنمایی می‌کردند. کانون، در تابستان‌ها کلاس‌های عقیدتی برای پسران برگزار می‌کرد و مجله چاپ می‌کرد. زهتاب مانند سایر معلمان انقلابی، در مساجد مختلف جلساتی داشت که به اسم قرائت قرآن برگزار می‌شد و بسیاری از جوانان در این دوره‌ها تربیت می‌شدند. زهتاب نیز مانند سایر معلمان، در پایان هر هفته، نتیجه جلسات را به سایر اعضا گزارش می‌داد. فعالیت‌های پرورشی زهتاب در احمدیه ادامه داشت و او علاوه بر برنامه‌ریزی، در بسیاری از جلسات به‌عنوان سخنران حضور داشت. زهتاب به همراه پرورش، از هدایت‌کننده‌ها، سخنرانان و اطلاع‌رسانان در ماجرای تحصن منزل آیت‌الله خادمی بودند. پس از پیروزی انقلاب، حسنعلی زهتاب به مدت دو سال رئیس اداره آموزش و پرورش منطقه لنجان شد. سپس در اوج سال‌های جنگ تحمیلی، به مدت هفت سال مدیریت دبیرستان هاتف را بر عهده داشت؛ دبیرستانی که در طول جنگ بیش از ۱۵۰ شهید تقدیم انقلاب کرد و برخی از این شهدا با دعای سفر مدیرشان بدرقه شده بودند.

علی‌اکبر اژه‌ای، یکی دیگر از معلمان مدرسه احمدیه بود که امروزه دبیرستان استعدادهای درخشان شهر اصفهان به نام او نام‌گذاری شده است. اژه‌ای که در ۷ مرداد ۱۳۳۱ در اصفهان متولد شده بود، پس از پیروزی انقلاب به‌عنوان جوان‌ترین نخبه شورای مرکزی حزب جمهوری اسلامی در اصفهان فعالیت می‌کرد. او معلم دینی و انشا بود و معمولاً ابتدای کلاس سؤالی را روی تخته می‌نوشت و محتوای کلاس بر اساس بحث و تبادل نظر دانش‌آموزان در مورد آن سؤال شکل می‌گرفت. متأسفانه، علی‌اکبر اژه‌ای در ۷ تیرماه ۱۳۶۰، در انفجار دفتر حزب جمهوری اسلامی به شهادت رسید.

مجتبی کلاهدوزان، متولد ۲۵ بهمن ۱۳۲۵، یکی دیگر از دبیران مدرسه بود که در مراسم‌های مختلف مدارس نقش پررنگی داشت؛ با این وجود، سعی می‌کرد فعالیت‌هایش چندان جلب توجه نکند. او فقط یک بار در مراسم تشییع پیکر شهید مهاجر به همراه تعدادی از دوستانش دستگیر شد. کلاهدوزان دبیر ریاضی بود و کلاسی جدی و ساکت داشت؛ اما او بعد از حل معادلات در کلاس، از دانش‌آموزان می‌پرسید که با معادلات زندگی چه باید کرد. پس از پیروزی انقلاب، کلاهدوزان علاوه بر تدریس در آموزش و پرورش، در سپاه نیز فعالیت می‌کرد. در آن زمان، خلیفه سلطانی عضو شورای فرماندهی سپاه بود و رابطه دوستانه نزدیکی با کلاهدوزان داشت، به‌طوری که کلاهدوزان از شدت علاقه به او، نام پسرش را حبیب گذاشت. مدتی بعد، کلاهدوزان به صورت تمام‌وقت به سپاه مأمور شد و به‌عنوان فرمانده سپاه منطقه نهم فارس منصوب گردید. در همان ابتدای فعالیت، از طرف فرماندهی کل سپاه در خلیج فارس مأموریت یافت. سرانجام، مجتبی کلاهدوزان در ۱۷ اردیبهشت ۱۳۶۳ به همراه عبدالله میثمی در حادثه تصادف در جاده بندرعباس به شهادت رسید.

عباس نبوی‌منش، متولد اول مهر ۱۳۳۶ در اصفهان، محله پاچنار، یکی از دانش‌آموزان برجسته دبیرستان احمدیه بود. امروزه، نام او بر یکی از خیابان‌های اصلی اصفهان گذاشته شده است. وی مسئولیت‌های آشکار و پنهانی‌ای را در کتابخانه مدرسه بر عهده داشت. (یاحی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۱۸۸۸۰۰۱) در بخش کتابخانه، او به‌طور مخفیانه کتاب‌های خاص، از جمله آثار مربوط به آیت‌الله خمینی، را به خوانندگان تحویل می‌داد (زمانی، پیش‌گامان انقلاب اسلامی). بسیاری از اعلامیه‌های ضد رژیم در همین دبیرستان تکثیر می‌شد و او به همراه چند نفر دیگر، مسئول توزیع آنها بودند. اعلامیه‌ها به صورت پنهانی بین دانش‌آموزان مدرسه و یا در منازل پخش می‌شد (بدری، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۳۴۸۸۰۰۱). گاهی نیز، شعارهایی بر دیوارهای کوچه‌پس‌کوچه‌های محله می‌نوشتند (موسوی، پیش‌گامان انقلاب اسلامی). در ماه‌های منتهی به پیروزی انقلاب، تظاهرات نیز به فعالیت‌های انقلابی دانش‌آموزان اضافه شد. سرانجام، در ۱۱ آذر ۱۳۵۷، او در بازارچه بیدآباد به شهادت رسید (شکوهنده، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۲۷۸۸۰۰۱).

از دیگر معلمان مؤثر در مدرسه احمدیه می‌توان به اسدالله ذکری، معلم فیزیک، شکوهنده، معلم فوق برنامه (طباطبائی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۵۸۸۰۰۱) و ظهیرالاسلام، معلم هنر، اشاره کرد. این عوامل باعث شده بود تا احمدیه به کانون تربیت دانش‌آموزانی تبدیل شود که پس از تثبیت باورهای اسلامی خود، به فعالیت‌های انقلابی روی می‌آوردند. در کنار ابوالحسن بدری و علی‌اکبر پرورش، حضور چهره‌های انقلابی مانند سجاد، مؤیدی و زهتاب، شور و حال انقلابی خاصی به فضای مدرسه بخشیده بود. سید

محمود سجاد سال‌ها بعد به «ابن‌الشهید» و «ابوالشهید» شهرت یافت. در دوران جنگ، هم فرزندش به شهادت رسید و هم مادرش در بمباران جان باخت (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۲۶۸۸۰۰۲).

بخش عمده‌ای از فعالیت‌های احمدیه به آشنایی با شخصیت‌های برجسته مذهبی اختصاص داشت. به این ترتیب، مدرسه احمدیه هر هفته میزبان یکی از سخنرانان مطرح بود. عموم مردم نیز در این سخنرانی‌ها شرکت می‌کردند، اما بیشتر حاضران را جوانان و نوجوانان تشکیل می‌دادند. معمولاً سخنرانی‌ها با مباحثه و پرسش و پاسخ همراه بود (طباطبائی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۵۸۸۰۰۱). در همین راستا، مسئولان مؤسسه در مناسبت‌های مختلف، از اندیشمندانی همچون علامه محمدتقی جعفری، استاد مرتضی مطهری، دکتر مفتاح، علامه امینی و ... دعوت می‌کردند (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۱۹). آیت‌الله مصباح (زهتاب، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۶۴۸۸۰۰۱)، آیت‌الله بهشتی، علامه سید محمدحسین طباطبائی و امام موسی صدر نیز از جمله سخنرانان مدرسه احمدیه بودند. (ابطحی، ۱۳۹۷: ۱۹۵) مهمان‌ها به اعتبار آیت‌الله خادمی دعوت مدرسه احمدیه را می‌پذیرفتند. آقای دری نجف‌آبادی نیز در مدرسه درس اقتصاد اسلامی تدریس می‌کرد (بدری، د. م. ج. ۱ کد ۷۰۰۱۳۴۸۸۰۰۱). محسن قرائتی که در آن زمان طلبه بود، عصرها در مدرسه احمدیه قرآن تدریس می‌کرد (موسوی، پیش‌گامان انقلاب اسلامی). علامه جعفری بارها در این مکان سخنرانی کرد و دانش‌آموزان از سخنان وی جزوه برمی‌داشتند (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۹۳۸۸۰۰۴). شب‌های ماه رمضان نیز دعای ابوحمزه در مدرسه برگزار می‌شد (احسنی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۶۵۸۸۰۰۱) و حاج آقا حسن امامی به تفسیر قرآن می‌پرداخت (مرجوی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۷۴۸۸۰۰۲). آیت‌الله مکارم شیرازی (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۵۷۸۸۰۰۱)، محمدجواد مغنیه، نویسنده شیعه لبنانی، آیت‌الله سید حسین خادمی، سید حسن امامی و مهندس مصحف نیز از دیگر سخنرانان مدرسه احمدیه بودند. سالن بزرگ احمدیه، چه قبل و چه بعد از انقلاب، برای ترویج معارف اسلامی مورد استفاده قرار می‌گرفت (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۹۳۸۸۰۰۳).

نتیجه

این مقاله به بررسی نقش مدارس ملی (غیردولتی) اصفهان، به‌ویژه مدرسه احمدیه، در شکل‌گیری زمینه‌های انقلاب اسلامی ایران می‌پردازد و نشان می‌دهد که این مدارس صرفاً مراکز آموزشی عادی نبوده، بلکه به‌عنوان کانون‌های پرورش تفکر انقلابی و اسلامی عمل کرده‌اند. این مقاله تأکید می‌کند که انقلاب اسلامی پدیده‌ای ناگهانی نبوده و ریشه‌های عمیق اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک داشته که از طریق این مدارس و فعالیت‌های مشابه آنها تقویت شده است.

مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش عبارت‌اند از:

- **فراتر از آموزش رسمی:** مدارس ملی اصفهان، به‌ویژه مدرسه احمدیه، فراتر از ارائه صرف مواد درسی مصوب آموزش و پرورش، به پرورش تفکر و تولید اندیشه توجه داشته‌اند. هدف اصلی این مدارس، ایجاد یک نظام فکری و ارزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بود.

- **تأثیر ایدئولوژیک:** این مدارس، با ترویج ایده‌ها و اندیشه‌های اسلامی و انقلابی، در بساخت ذهنی دانش‌آموزان به منظور گرایش به روحانیت و ایجاد حکومت مبتنی بر آموزه‌های اسلام، تأثیرگذار بوده‌اند. این تلاش‌ها از طریق فعالیت‌های روزانه مانند تلاوت قرآن، موعظه‌های دینی و برنامه‌های فرهنگی و نیز دعوت از سخنرانان مذهبی برجسته انجام می‌شد.

- **نقش در انقلاب:** فارغ‌التحصیلان این مدارس نقش مهمی در سازماندهی و بسیج نیروها برای انقلاب ایفا کردند و بسیاری از آنها بعدها در مناصب کلیدی جمهوری اسلامی به کار گرفته شدند. این موضوع نشان‌دهنده تأثیر عمیق و بلندمدت این مدارس در شکل‌گیری انقلاب و دوره پس از آن است.

- **زمینه‌سازی اجتماعی:** انقلاب اسلامی، پدیده‌ای ناگهانی و احساسی نبوده، بلکه زمینه‌های اجتماعی آن از سال‌ها پیش از طریق فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی در این مدارس فراهم شده بود. این یافته، ادعای ناگهانی بودن انقلاب را به چالش می‌کشد و بر نقش پیش‌زمینه و ساختارهای ایجادشده توسط گروه‌های مذهبی تأکید دارد.

- **فعالیت‌های تبلیغی:** مؤسسان این مدارس، علاوه بر فعالیت‌های آموزشی، به فعالیت‌های تبلیغی در مناطق مختلف کشور می‌پرداختند و تلاش می‌کردند تا اندیشه‌های امام خمینی را ترویج دهند. این فعالیت‌ها نشان‌دهنده گسترده‌ی دامنه تأثیرگذاری این مدارس است.

- **مشارکت زنان:** اگرچه این مدارس عمدتاً برای پسران بودند، اما برای زنان نیز برنامه‌های فرهنگی و مذهبی به‌ویژه در تابستان‌ها برگزار می‌شد که نشان از تلاش برای مشارکت دادن تمام اقشار جامعه در فعالیت‌های انقلابی است.

- **مقابله با رژیم پهلوی:** این مدارس در تقابل با نظام آموزشی سکولار رژیم پهلوی تأسیس شدند و با هدف تقویت فرهنگ اسلامی و مقابله با ارزش‌های غیراسلامی فعالیت می‌کردند. رژیم پهلوی نیز با آگاهی از این موضوع، سعی در کنترل و محدود کردن فعالیت‌های این مدارس داشت.

- **نقش امام خمینی:** حمایت امام خمینی از تأسیس این مدارس در سال ۱۳۴۳ نقش مهمی در پیشرفت و گسترش فعالیت‌های آنها داشت. این حمایت نشان‌دهنده اهمیت این مدارس در پیشبرد اهداف انقلابی از نظر امام بود.

– به چالش کشیدن روایت‌های رایج: این مقاله روایت‌هایی که بر نقش عوامل خارجی در انقلاب اسلامی تأکید می‌کنند را به چالش می‌کشد و بر اهمیت عوامل داخلی و رهبری مذهبی در شکل‌گیری انقلاب تأکید می‌کند.

در مجموع، این مقاله نشان می‌دهد که مدارس ملی اصفهان نقش مهمی در شکل‌گیری انقلاب اسلامی داشته‌اند. این مدارس به‌عنوان نهادهایی برای آموزش، تبلیغ و سازماندهی نیروهای انقلابی عمل کرده و در ایجاد نظام فکری و ارزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند. این تحقیق، اهمیت بررسی نقش نهادهای آموزشی غیررسمی در تحولات اجتماعی و سیاسی را نشان می‌دهد.

منابع و مأخذ

الف) کتب

۱. ابطحی، سید علی‌رضا (۱۳۹۷). *رود زاینده*. اصفهان: اسپانه.
۲. بی‌نام، خادم شریعت (۱۳۸۹). *آیت‌الله سی‌دحسین خادمی به روایت اسناد ساواک*. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۳. بی‌نام (۱۳۹۴). *مجموعه مقالات خادم شریعت*. اصفهان: مدرسه علمیه صدر بازار.
۴. بی‌نام (۱۳۸۳). *انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان اصفهان*. ج ۲. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۵. بی‌نام (۱۳۹۴). *سید علی‌اکبر پرورش به روایت اسناد*. ج ۲. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۶. تاج، اکبر (۱۳۹۳). *سخن ناطق؛ سخنان حجت‌الاسلام والمسلمین حاج شیخ رضا ناطق اصفهانی*. قم: انصاریان.
۷. حافظی، مصطفی (بی‌تا). *خاطرات؛ ویژه‌نامه علی‌اکبر پرورش*. اصفهان: ستاد برگزاری نکوداشت استاد سید علی‌اکبر پرورش.
۸. دارابی، علی (۱۳۸۸). *جریان‌شناسی سیاسی در ایران*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۹. رستمی، منصور (۱۳۸۰). *باقیات الصالحات یا زندگی‌نامه ناطق اصفهانی*. کرمانشاه: طاق‌بستان.
۱۰. روشه، گئی (۱۳۶۸). *تغییرات اجتماعی*. ترجمه منصور وثوقی. تهران: نشر نی.
۱۱. مظفری، آیت (۱۳۸۵). *جریان‌شناسی ایران معاصر*. قم: پژوهشکده تحقیقات اسلامی.
۱۲. مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۹۰). *درد و درد؛ خاطرات رضا میر محمدصادقی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۱۳. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۳). *صحیفه امام*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۴. مهرعلیزاده، مهدی (۱۳۸۸). *تاریخ شفاهی و زندگی و مبارزات آیت‌الله خادمی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۵. مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۸۶). *اصفهان؛ دارالعلم شرق، مدارس دینی اصفهان*. به تصحیح محمدرضا نیل‌فروشان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
۱۶. مهدوی، معزالدين (۱۳۴۸). *داستان‌هایی از پنجاه سال*. تهران: چاپخانه وحید.

ب) مقالات

۱۷. رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۸). مدارس نوین در اصفهان از آغاز تا امروز. *ماهنامه دانش‌نما*. ۴۲ (۳). ۱۶۱ - ۱۴۴.
۱۸. عنبرمو، فریبرز و همکاران (۱۳۹۳). موضع حزب توده در قبال انقلاب اسلامی ایران بر اساس اسناد چپ (حزب توده). *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*. ۳ (۲). ۱۴۸ - ۱۲۵.
۱۹. موسوی، سید محمدرضا (۱۳۹۹). علل وقوع انقلاب اسلامی ایران چرایی و چگونگی. *فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب اسلامی*. ۱ (۲). ۴۹ - ۲۷.

ج) مصاحبه‌ها

۲۰. احسنی، مونس (۲۸ فروردین ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۱. بدری، وجیهه‌سادات (۳۰ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۲. بدری، سید ابوالحسن (۱۹ بهمن ۱۴۰۱). مجموعه خاطرات فیروزه‌ای. اصفهان: آرشیو صداوسیما.
۲۳. حافظی، مصطفی (۲۲ آبان ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۴. حمیدی، اکبر (۲۶ فروردین ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۵. زمانی، احمد (بی‌تا). پیش‌گامان انقلاب اسلامی. آرشیو خانه انقلاب اسلامی و ولایت.
۲۶. زهتاب، حسن علی (۲۵ فروردین ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۲۷. شکوهنده، مریم (۲۳ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۸. صفائی، محمد (۱۰ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۹. طباطبایی، محمدعلی (۶ اسفند ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۰. ظهیرالاسلام، سید علی (۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۱. عاملیان، سید احمد (۲۰ خرداد ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۲. عطریان، مهدی (۲۳ خرداد ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۳. کرباسی، محسن (۱۷ آذر ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۴. مرجوی، اکبر (۸ اردیبهشت ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۵. میرسعیدی، مرتضی (۲۳ آبان ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۶. مشکاتی، حسین (۶ خرداد ۱۳۹۸). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۷. موسوی، سید احمد (بی‌تا). پیش‌گامان انقلاب اسلامی. اصفهان: آرشیو خانه انقلاب اسلامی و ولایت.
۳۸. میرسعیدی، حسین (۸ اسفند ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۳۹. نیلیه، ملوک (۲۵ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۰. نوربخش، سید حسن (۱۸ فروردین ۱۳۹۷). پروژه علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۱. یاحی، زهره (۱۱ دی ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۲. یاحی، محسن (۸ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی‌قلی آقا. آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۳. یزدانبخش، محمد (۱۷ آذر ۱۳۹۶). پروژه محله علی‌قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

(د) فیلم‌ها و سایت‌ها

۴۴. ناطق اصفهانی، محمدرضا (۱۳۹۴). مستند خادم شریعت. تهیه‌کننده و کارگردان علی مستأجران. اصفهان: آرشیو مدرسه علمیه صدر بازار.

۴۵. بهشتی‌نژاد، حسین (۱۳۹۴). مستند خادم شریعت. تهیه‌کننده و کارگردان علی مستأجران. اصفهان: آرشیو مدرسه علمیه صدر بازار.

۴۶. متن سخنرانی امام موسی صدر در مؤسسه احمدیه اصفهان. پایگاه اطلاع‌رسانی امام موسی صدر: Imam_sadr.com

۴۷. فاطمه سخاوت (۱۳۹۴). «مجتبی اسراری داشت با خدا، فقط کسی را از درونش خبردار نمی‌کرد». خبرگزاری ایمننا: imna.ir؛ ۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۴.

۴۸. بی‌نام (بی‌تا). پرونده شهید مجتبی کلاهدوزان. کد شناسایی ۳۰۵. آرشیو حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس. سپاه صاحب‌الزمان استان اصفهان.

۴۹. نادری‌نژاد، ریحانه (۳ تیر ۱۳۹۹). ایده مدارس ملی چگونه منحرف شد: